

Alternativne oblike privatizacije družbenih dejavnosti

Uvod

O reprivatizaciji družbene lastnine in o rekapitalizaciji dela sem obširneje razpravljal v enem od prejšnjih prispevkov (Rus, 1989). Osnovne teze iz omenjenega prispevka so izhodišče tudi za pričujoči tekst. Osnovne teze bi lahko strnili v naslednje stavke:

1. Medtem, ko so kapitalistične družbe uveljavljale popredmetenje dela z dominacijo »mrtvega dela nad živim«, so (real)socialistične družbe uresničevale razpredmetenje dela z odpravo lastnine oziroma z dominacijo živega dela nad mrtvim.

2. Samoupravljanje v razpredmeteni družbi ni mogoče, ker je postal predmet upravljanja nadindividualen, anonimen in imaginaren: rekapitalizacija dela in privatizacija družbene lastnine sta pogoj za rehabilitacijo samoupravljanja; odpravljanje družbene lastnine je pogoj za rehabilitacijo samoupravljanja, ohranjanje družbene lastnine pa njegova nemožnost.

3. Osnovna zmeta (real)socialističnih družb je v tem, ker so proglasile za socialistične vse tiste oblike lastnine, ki so neprivatne; zaradi tega so najprej operacionalizirale socializacijo kot proces prehoda iz individualne v kolektivno lastnino, kasneje pa kot proces prehoda iz individualnih in kolektivnih v družbeno lastnino. Socializmi so na ta način ponovili izvorni greh kapitalizmov: ločili so delo od lastnine.

4. V postkapitalistični in postsocialistični družbi ne gre za socializacijo lastniških oblik, ampak lastniških funkcij: cilj postkapitalistične družbe naj ne bi bila več družbena lastnina, ampak družbenost lastnin. Osnovni pogoj za družbenost lastnin je v rekapitalizaciji dela: samo na ta način se lahko znova vzpostavi tesnejša vez med delom in kapitalom in samo na ta način je lahko delo ponovno legitimna osnova kapitalu, kapital pa sredstvo emancipacije posameznika z delom.

Aplikacija zgornjih tez na gospodarskem področju je sorazmerno neproblematična, saj imamo na razpolago vrsto empiričnih in eksperimentalnih modelov, ki so v večji ali manjši meri ta načela uresničili.

Bolj problematična je realizacija zgornjih načel na področju neekonomskih dejavnosti, zlasti na področju družbenih dejavnosti oziroma javnih služb: te so po svojem položaju bolj heterogene, po svojih funkcijah življenjsko bolj usodne in po svojih učinkih manj merljive. Zaradi večje statusne heterogenosti morajo biti procesi privatizacije bolj heterogeni kot na področju gospodarstva, zaradi funkcionalne pomembnosti teh dejavnosti morajo biti v večji meri pod javno kontrolo, zaradi manjše možnosti merjenja učinkovitosti pa kompetitivni tržni mehanizmi zanje niso zadostni.

Kumulacija vseh treh pomislekov najbolj pogosto vodi k zavračanju procesov privatizacije in k pospeševanju državnoplanske regulacije družbenih dejavnosti. Kardelj je s samoupravnimi interesnimi skupnostmi skušal zaobiti obe skrajnosti – etatizacijo in komercializacijo družbenih dejavnosti, vendar pri tem ni uspel.

Alternativa Kardeljevim SIS-om je po vsej verjetnosti bistveno bolj razčlenjena teorija in tipologija privatizacije, ki pa jih ekonomisti in pravniki brez sociologov ne morejo razviti.

Za organizacijo nacije in za ustrezno regulacijo družbenih služb je potemtakem aktivna vloga sociologov ključnega pomena. S tega vidika predstavlja pričujoči prispevek izziv in poziv vsem kolegom, da se začno intenzivneje ukvarjati z oblikami in funkcijami privatizacije na področju družbenih dejavnosti.

Deinstitucionalizacija družbenih dejavnosti

Vertikalna organizacija družbenih služb se najbolj pogosto obravnava kot proces deinstitucionalizacije in privatizacije; deinstitucionalizacija je negativen, enoznačen in prazen pojem, privatizacija pa je pozitiven, mnogoznačen in sporen pojem. Prvi je nezadosten zaradi tega, ker je preveč splošen, drugi pa zaradi tega, ker je premalo splošen oziroma preveč variabilen.

Deinstitucionalizacija naj bi urejevala razmerja med političnim sistemom in družbenimi službami. Paul Lerman (1985) meni, da je to eden od najbolj pomembnih novih trendov zadnjega desetletja na področju organiziranosti družbenih služb. Medtem ko se je v 30-ih letih tega stoletja intenzivno širila institucionalizacija družbenih služb, ko so se množile javne šole, bolnice in varstvene ustanove, poteka zdaj v 80-ih letih obraten proces zapiranja javnih varstvenih ustanov za otroke in ostarele, zapiranja javnih umobolnic, šol za prizadete otroke in vzgojnovarstvenih zavodov za mladoletne delinkvente. Nathan Glazer (1981) opozarja na to, da se deinstitucionalizacija širi tudi na področje stanovanjske politike, kjer se namesto gradnje socialnih javnih stanovanj vse bolj pogosto uveljavljajo vaučerji.

Deinstitucionalizacija poteka tudi na drugih področjih, vendar pa je najbolj izrazita prav na področju socialne politike, in sicer zaradi tega, ker je prav na tem področju najbolj prišla do izraza neučinkovitost uniformno organiziranih družbenih služb. Predvsem se je pokazalo, da te službe ne morejo opravljati resocializacije tistih oseb, ki so jim bile namenjene. Države oziroma javne institucije namreč ne morejo izvajati resocializacije, ker ne morejo razviti ustreznega socialnega omrežja, v katerem bi resocializacija lahko uspešno potekala. Socialna omrežja pa obstajajo v naravnih, neformalnih okoljih, kot so družine, soseske, prijateljske skupine itd., v katere se vračajo klienti iz javnih institucij.

Seveda pa je institucionalizacija še vedno koristna na tistih področjih, kjer naj bi se uveljavili kompleksni, splošni in uniformni programi; teh je na področju socialnega varstva še vedno veliko in med njimi so zanesljivo najbolj pomembni:

- a) starostno zavarovanje,
- b) obvezno osnovno šolsko izobraževanje in
- c) sistem zaposlovanja.

Mednarodna organizacija dela v Ženevi (ILO, 1984) meni, da bi bilo zelo tvegano deinstitucionalizirati starostno zavarovanje, ker so dolgoročni programi privatnega starostnega zavarovanja preveč izpostavljeni ekonomskim neznankam. Obvezno minimalno zavarovanje vseh državljanov je tista stopnja solidarnosti, brez katere ni mogoče zagotoviti socialne integracije in družbene kontinuitete.

Najbolj kočljiv problem regulacije je v dvojni naravi deinstitucionalizacije; ta se kaže v manj uniformnem, bolj osebnem, bolj kvalitetnem in tudi bolj učinkovitem obravnavanju porabnikov na eni strani – in v manj enakem, manj univerzalnem in manj pravičnem obravnavanju vseh članov ciljne skupine na drugi strani. Od

področja dejavnosti, od institucionalne ravni, od izvajalcev in od uporabnikov je odvisno, ali bo proces deinstucionalizacije rodil več dobrega ali več slabega, več personalnega, neuniformnega pristopa k uporabnikom storitev, ali pa več neenakosti in nepravičnega obravnavanja le teh. Zaradi tega zahteva sleherni poskus deinstucionalizacije poprejšnje odgovore na naslednja vprašanja:

- Kaj je glavni cilj deinstucionalizacije?
- Kdo naj odloča o deinstucionalizaciji?
- Kako naj se financira deinstucionalizirana dejavnost?
- Kako zagotoviti svobodo izbire klientom ali njihovim skrbnikom?
- Kako zagotoviti ustrezno socialno omrežje, ki zagotavlja uspešno resocializacijo posameznikov?

Doslej znani odgovori na zgornja vprašanja o deinstucionalizaciji kot urejevalnem načelu, ki zadeva razmerja med družbenimi službami in političnim sistemom, so dokaj različni. Tako na primer pojmuje Hasenfeld (1985) deinstucionalizacijo zgolj kot razdržavljenje (degovernmentalization), Glazer (1983) kot decentralizacijo in Senders (1985) kot deregulacijo.

Iz zgornjih izvajanj je razvidno, da imamo že zdaj na prvo vprašanje: »Kaj je glavni cilj deinstucionalizacije?« – tri odgovore, ki jim je skupno to, da se zavzemajo za prenos nekaterih odločitev iz institucij na neinstucionalizirane organe, in se pri tem ne ukvarjajo s tem, kdo naj bi bil novi subjekt odločanja. Po drugi strani pa se razlikujejo glede tega, kaj naj bi bil predmet deinstucionalizacije: državna regulacija družbenih služb, centralistično upravljanje le teh, ali pa instucionalizirano reguliranje nasploh – ne glede na raven in na področje instucionalnega reguliranja.

Ekonomsko in sociološko pojmovanje privatizacije

V zvezi s privatizacijo oziroma z reprivatizacijo kot regulativnim načelom vertikalne organizacije družbenih služb so težave še precej večje kot so tiste, ki smo jih pravkar orisali v zvezi z deinstucionalizacijo; večje so zaradi tega, ker gre v tem primeru za pozitivno opredelitev regulativnega načela; eni pojmujejo privatizacijo kot prehod od državne k tržni regulaciji družbenih služb (Cohen, 1987), marksisti pa pod tem razumejo uveljavljanje privatne lastnine na področju družbenih dejavnosti (Senders, 1985).

Rob Flynn (1988) skuša vnesti z razlikovanjem med ekonomskim, sociološkim in socialnim pojmovanjem privatizacije več jasnosti. Ekonomisti pojmujejo privatizacijo kot prenos proizvodnje storitev iz javnih, birokratskih institucij na privatne organizacije, ne glede na to, ali so te po svoji naravi pridobitniške, nepridobitniške ali pa volonterske. Privatizacija je zanje sinonim za deinstucionalizacijo na ravni proizvodnje storitev ali dobrin: *diferentia specifica* ni v komercializaciji proizvodnje storitev; ni v prenosu proizvodnje na pridobitniška (profitmaking) privatna podjetja, ampak v prenosu proizvodnje storitev iz javnih institucij na katerokoli nejavno organizacijo.

Za sociologe je privatizacija družbenih služb vezana na določene vrednote in na določene vzorce vedenja, za katere je značilno opuščanje kolektivismu in solidarnosti ter uveljavljanje preračunljivega individualističnega in v družino usmerjenega ravnanja (Lockwood, 1975). V tem primeru ne gre za pojmovanje privatizacije kot prenosa proizvodnje storitev na nejavne institucije, ampak za desocializacijo in privatizacijo vrednostne orientacije in vzorcev vedenja.

V literaturi, ki se ukvarja s socialno politiko, najbolj pogosto srečujemo naslednji pojmovanji privatizacije (Leat, 1986)

a) Privatizacija je proces uveljavljanja tržnih principov pri nujenju socialnih storitev, se pravi določanja cen storitev glede na ponudbo in povpraševanje;

b) Privatizacija je proces prenosa odgovornosti za zadovoljevanje osnovnih potreb iz državnih na nedržavne, bodisi komercialne ali pa prostovoljne organizacije.

Obe opredelitvi sta pravzaprav istovetni v toliko, kolikor privatizacijo pojmujeta predvsem kot nedržavno, se pravi kakršno koli drugo neformalno alokacijo storitev; to načelo je v točki a, opredeljeno pozitivno, v točki b, pa negativno. Obe opredelitvi se od ekonomskih in socioloških razlikujeta po tem, da obravnavata privatizacijo na ravni alokacije, ne pa na ravni produkcije ali vedenjskih vzorcev.

Če povzamemo zgornje ugotovitve, lahko rečemo, da je privatizacija družbenih služb pri socialnih delavcih pojmovana predvsem kot prehod od državne k nedržavni alokaciji storitev, pri ekonomistih kot prenos produkcije storitev iz javnih (ali državnih) institucij na nedržavne, pridobitniške ali prostovoljne organizacije, in pri sociologih kot vrednostna in vedenjska preorientacija iz kolektivismu v individualizem.

Oblike privatizacije

Sociološka definicija privatizacije, ki jo Flynn povzema po Lockwoodu, je preveč splošna. Nanaša se na vedenjsko raven nasploh, ne pa na specifične vedenjske obrazce na področju socialne politike. Bolj specifični sta sociološki opredelitvi privatizacije, ki sta jih oblikovala O'Higgins (1985) za socialno varstveno področje in Oyen-ova (1986) za celotno področje socialne politike. Oba avtorja opredeljujeta privatizacijo posredno, z identificiranjem naslednjih oblik:

Oblike privatizacije (O'Higgins)

- erozija legitimnega sistema, ki naj bi zagotavljal uresničevanje socialnih pravic
- neustrezna oziroma nepravilna alokacija storitev
- obvezno privatno zavarovanje pred industrijskimi in urbanimi tveganji
- dodatno zavarovanje po tretji osebi (npr. zavarovanje delavca po delodajalcu v javnih zavarovalnicah)

Oblike privatizacije (Oyen-ova)

- prenos (npr. zdravstvenih) storitev na privatne organizacije; regulacijo oskrbe prevzame trg namesto države
  - subvencioniranje prostovoljnih organizacij z javnimi državnimi dotacijami
  - uvajanje participacije, ki jo morajo plačati uporabniki za storitve
  - zapiranje javnih institucij in vračanje klientov v neformalne skupnosti; finančna podpora teh skupnosti
-

Kot vidimo, je O'Higginsova opredelitev privatizacije dokaj homogena, saj vsebuje zbolj vedenjske obrazce privatizacije na področju socialnega zavarovanja. Pri tem zasluži posebno pozornost njegovo opozorilo, da privatizacija ne vodi nujno tudi v neenakost in nepravilnost; to je razvidno zlasti iz četrtega vedenjskega obrazca, ki predvideva zavarovanje po tretji osebi: če se takšno dodatno zavarovanje uvaja v skladu z meritokratskim načelom, se s to obliko privatizacije povečuje neenakost med zaposlenimi, če pa se uvaja v skladu z maksimin načelom (maksimirani minimalni dohodek), se povečuje enakost...

Tripologija privatizacij, ki jo navaja Oyenova, je bolj kompleksna, vendar tudi manj homogena. Nanaša se na privatizacijo alokacije storitev, na privatizacijo proizvodnje storitev in na privatizacijo dostopa oziroma uporabe storitev. Oyenova torej opredeljuje privatizacijo kot večnivojski pojav, ki lahko poteka sinhrono ali pa sukcesivno na ravni alokacije, produkcije in konsumacije storitev. Gre torej za prenos različnih funkcij ali različnih faz realizacije socialne politike iz javnih na nejavne organe, ne da bi bili subjekti, na katere prehajajo funkcije, jasno, oziroma homogeno opredeljeni.

Bolj opredeljeno, vendar še vedno večnivojsko privatizacijo, ki ima kumulativni značaj, navajamo v spodaj navedeni rang lestvici državnega intervencionizma. Država lahko na področju socialne politike razvija naslednje oblike intervencionizma:

1. Lahko je brez regulativne vloge na celotnem področju, ali pa na posameznih področjih socialne politike;
2. Lahko regulira oskrbo nevladnih oziroma nejavnih organizacij, ki proizvajajo storitve;
3. Lahko pooblasti neko nevladno institucijo za proizvodnjo in distribucijo storitev;
4. Lahko stimulira druge institucije k večjim prispevkom za socialne storitve s tem, da jim priznava davčne olajšave;
5. Lahko financira, vendar pa hkrati ne oskrbuje z ustreznimi viri družbenih služb;
6. Lahko neposredno financira družbene službe;
7. Lahko neposredno organizira proizvodnjo storitev;
8. Lahko nudi oboje: denarna sredstva in ustrezne storitve, ki so v socialnih programih predvidene.

Iz lestvice je razvidno, da so lahko intervencije države na področju socialne politike zelo različne, tako po obliki kot tudi po intenzivnosti – ne glede na to na katerem področju socialne politike se izvajajo in ne glede na to, na kateri subjekt se nanašajo (rang 1 pomeni najnižjo stopnjo deprivatizacije, rang 8 pa najvišjo). Rangi izhajajo torej iz nasprotne klasifikacije kot smo jo omenjali doslej: iz pozitivne opredelitve deprivatizacije in iz negativne opredelitve privatizacije. Glede na to, da je privatna aktivnost praviloma spontana, nekontrolirana in nenačrtovana, državni intervencionizem pa normiran, planiran in reguliran, je takšno rangiranje državnega intervencionizma smiselno: večja vrednost ranga pomeni višjo stopnjo intervencionizma.

Ravni in oblike privatizacije

Na koncu razprave o privatizaciji moramo opozoriti na Saundersovo mnenje, da so za posameznika vsi procesi privatizacije ali pa deprivatizacije dokaj irelevantni vse dotlej, dokler potekajo na nadindividualni ravni. Za posameznika ni pomembno, ali je posamezna industrijska veja v privatnih, kooperativnih ali pa v državnih rokah. Izredno pomembno zanje pa je, ali so lastniki ali pa samo najemniki stanovanj v katerih prebivajo. »Lastništvo stanovanja je za mnoge ljudi zelo pomembno ne samo iz ekonomskih razlogov (ker posedujejo kapital, ki lahko raste in se kot potencialno premoženje prenaša na generacije...), ampak tudi kulturnih in socialnih. Lastniško stanovanje nudi vsaj do neke mere možnost samostojne kontrole nad tem, kje želimo živeti in kako želimo živeti (Saunders,

1985 : 167). Privatizacija na področju šolstva in zdravstva ima lahko po Saundersu podobne učinke na posameznikovo življenje, saj zmanjšuje njegovo nemoč, ki jo doživlja zaradi »brezbrižnosti administracije, sebičnosti ekspertov in birokratske neobčutljivosti« (Saunders 1985 : 167).

Ker je za Saundersa ključna razmejitev med individualno in nadindividualno privatizacijo, je razumljivo, da je klasifikacijo različnih oblik zasnoval prav na razlikovanju med proizvajalci in uporabniki uslug: to klasifikacijo posredujemo v spodnji tabeli (Saunders, 1989):

Spremembe v upravljanju	Ciljne skupine	
	proizvajalci	potrošniki
Spremembe v lastnini	1. denacionalizacija	2. individualizacija
Spremembe v kontroli	3. deregulacija	4. gotovinski prenos

Iz tabele je razvidno, da temelji klasifikacija privatizacij tudi na razlikovanju dveh oblik upravljanja: na tisti, ki izvira iz lastniškega statusa, in na tisti, ki izvira iz managerskih kompetenc.

V prvem kvadratu opredeljuje avtor denacionalizacijo kot proces prenosa lastniških pravic od države oziroma državnih institucij na privatne organizacije, ki se ukvarjajo s proizvodnjo in z dostavo ustreznih storitev. Prenos lastniških pravic poteka torej na nadindividualni ravni, in sicer med vladno institucijo in privatno podjetniško organizacijo.

V drugem kvadratu gre za tisti tip privatizacije, pri katerem se lastniške pravice prenašajo direktno iz državnih institucij na posamezne potrošnike: v tem primeru gre za prenos lastniških pravic iz nadindividualne institucije na posamezne uporabnike, potrošnike ali kliente. Če bi bili natančni, bi morali reči, da se s takšno privatizacijo klienti spreminjajo v partnerje, saj gre za statusno spremembo, ki se uresničuje s prenosom lastniških pravic na posameznika.

V tretjem kvadratu gre za privatizacijo, ki poteka s prenosom upravljalških pravic na nevladne organizacije: državne institucije zadržijo lastniške pravice in podeljujejo pravice upravljanja nevladnim organizacijam, ki postanejo s tem partnerji vladnih institucij.

V četrtem primeru gre za prenos finančnih sredstev iz vladnih institucij na posamezne kliente ali uporabnike: s tem finančnim transferom se seveda povečuje moč klientov in možnost njihove izbire, ne spreminja pa se status odvisnih klientov v neodvisne partnerje.

Na tem mestu ne moremo izčrpno obravnavati političnih, ekonomskih in socioloških implikacij, ki jih vsebujejo navedene oblike privatizacije. Opozorimo lahko le na to, da med omenjenima ciljnim skupinama, se pravi med proizvajalci in uporabniki uslug ne vladajo harmonični odnosi, ampak odnosi, ki so obremenjeni s prikritimi napetostmi in odkritimi konflikti. Proizvajalci dominirajo nad uporabniki na osnovi političnega, ekonomskega ali pa profesionalnega monopola. Ravnovesje med njimi je mogoče le, če se takšen monopol prepreči in če se ustvari ravnovesje moči in s tem podlaga za partnerske odnose med klienti in eksperti – oziroma med proizvajalci in uporabniki storitev. Takšni partnerski odnosi so bolj verjetni tedaj, ko gre za prenos lastniških pravic na uporabnike, kot pa tedaj, ko gre za dodeljevanje denarne pomoči. Razlika med tema dvema privatizacijama je

tudi v tem, da prevzema uporabnik z individualizacijo sredstev bistveno večjo odgovornost kot pri finančnem transferu oziroma pri denarni pomoči, ki jo dobi od vladnih institucij.

Individualizacija na področju socialne politike je torej najvišja stopnja liberalizacije, ki jo je mogoče doseči v šolstvu, zdravstvu in stanovanjski politiki. Individualizacija omogoča resnično emancipacijo uporabnikov in zadosten vpliv na eks-perte.

Po drugi strani pa se z individualizacijo povečuje možnost nekontrolirane socialne diferenciacije, ki vodi v socialno dezintegracijo avtonomnih uporabnikov v anarhično kolektiviteto. Zaradi tega je treba hkrati z individualizacijo uveljavljati tudi kontrolno regulativno in redistributivno vlogo državnih organov, ki zagotavlja vsaj dvojje:

- a) univerzalni dostop vsem državljanom do družbenih služb in
- b) tisto stopnjo enakosti, ki je pogoj družbeni pravičnosti.

V realni družbi lahko poteka več procesov privatizacije hkrati, zato je potrebno posvetiti posebno pozornost interaktivnim in kumulativnim učinkom vzporednih procesov privatizacije. Tako je na primer zelo verjetno, da bo prišlo do prevelike avtonomije producentov, če se hkrati širita denacionalizacija in denarna pomoč – in obratno: zelo verjetno bo prišlo do neodgovorne avtonomije potrošnikov, če se bosta vzporedno širili individualizacija in deregulacija.

Seveda pa imajo lahko iste oblike privatizacije zelo različne učinke v različnih družbenih okoljih in na različnih področjih družbenih služb. Anna Wyka (1989) meni, da privatizacija družbenih služb na Poljskem ne pomeni nič drugega kot to, da država prek trga, ne pa prek davkov, pobira sredstva za njihovo dejavnost, vse drugo pa ostane enako – lastništvo, razmerja moči itd. Zato ima privatizacija na Poljskem povsem drugačne učinke kot na primer na Nizozemskem ali pa v Angliji. Prav tako ima privatizacija osnovnega šolstva ali osnovnega zavarovanja povsem drugačne posledice kot privatizacija univerz ali pa privatizacija posebnih dodatnih zavarovalnih programov.

CITIRANI VIRI

- Cohen L., H. Babit, and D. Barnes (1987) International Collaborative Study of Oral Health Outcomes, *International Sociology*, Vol. 2, No. 4, December: 414–426.
- Glazer Nathan (1981), Roles and Responsibilities in Social Policy; in OECD, *Welfare State in Crisis* OECD, Paris.
- Glazer Nathan (1983), Decentralization: Thesis for Self-Help, *The Public Interest*, No. 70, Winter: 66–90.
- Hasenfeld Yehekel (1985), Administration of Human Services, *Annals*, Vol. 479 May.
- ILO (1984), Dokument o starostnem zavarovanju Ženeva.
- Leat David (1986), Privatization and Voluntarism, *Quarterly Journal of Social Affairs*, Vol. 2, No. 3: 285–320.
- Lerman Paul (1985), Demistification of Welfare Services, *Annals*, Vol. 479, May.
- Lockwood David (1975), Sources in Variation in Working Class Images of Society; M. Bulmer(ed), *Working Class Images of Society*, Routledge and Kegan, London.
- O'Higgins Michael (1985), Welfare Redistribution and Inequality; Dissillusion Illusions and Reality; in Bean P. and Alters (eds), *In Defence of Welfare*, Tavistock Publication, London.
- Oyen Else (1986), Identifying the Future of Welfare State; in E. Oyen(ed) *Comparing Welfare States*, Cambridge Gower.
- Rus Veljko (1989), Neekonomski vidiki lastništva, *Družboslovne razprave*, Vol. 4., štev. 6.
- Saunders Peter (1985), The New Right is Half Right; in A. Seldon(ed), *The New Right Enlightenment*, Economic and Literary Books, London.
- Wyka Anna (1989), Alternatives to Social Policy; in Bakker, Steenbergen (eds), *Social Change and Macroplanning*, IUC, Dubrovnik.